

Justitiepastoraat articuleert ook contrasten

Een praktisch-theologische verkenning van een werksoort

Prof. dr. Evert R. Jonker

In deze bijdrage¹ wordt justitiepastoraat met drie grondstructuren van pastoraal handelen omschreven: aandacht geven, helpen reflecteren en ritueel zorgen. Achter het handelen van justitiepastores gaat theorie schuil, zoals een veronderstelling dat denken en handelen contrasten impliceren. Dat wordt verhelderd met behulp van de vraag wat geloof in de gevangenis doet, in de veronderstelling dat de justitiepastor in het bevestigen van en zoeken naar geloof als vertrouwen, kennis en instemming een rol kan en mag spelen. En vervolgens komt het denken en handelen in contrasten uit de verf in drie elementaire gegevens van het menselijke waarnemingsvermogen, namelijk verhelderen, verbeelden en herinneren.

1. Wat justitiepastores doen

Aandacht geven

De taken van justitiepastores zijn toe te spitsen op en abstract te omschrijven als het geven van aandacht, als helpen reflecteren en als het verzorgen van rituelen. Deze pastores oefenen ten eerste een vorm van presentie uit. Hun aanvaardende manier van zijn wekt hopelijk een vertrouwen dat communicatie teweegbrengt met gedetineerden, met mensen die in de gevangenis werken, met vrijwilligers en met collegae. Hun presentie is veelal gemotiveerd en gevoed door hun geloof, zoals het geloof in de waarde die elk mens in de ogen van God heeft, ondanks gedrag of toestand. Het vertrouwen in hen wordt versterkt doordat zij beroepsgeheim hebben en, in onderscheid van anderen die bij justitie werken, niet rapporteren over wat de gevangenen hen toevertrouwen. Er zit vaak veel ervaring en een diep idee achter hun aandachtige houding.

Helpen reflecteren

Ten tweede doen justitiepastores aan reflectie met gedetineerden in kerkdienst of groepswork, in persoonlijk contact of correspondentie. Met de term reflectie

¹ Dit artikel is in iets andere vorm verschenen in Pastorale Verkenningen (2009) onder de titel; wat doet geloof in de gevangenis? Het heeft in verkorte vorm gediend als lezing op het symposium bij de opening van het Centrum voor Justitiepastoraat in Tilburg op 24 september 2009.

wordt geduid op een hermeneutische en agogische activiteit. Justitiepastores zijn in staat om reflectie teweeg te brengen bij hun gesprekspartners en bij zichzelf door aan de ene kant de levenssituatie van de gedetineerde waar te nemen en al luisterend te interpreteren en aan de andere kant de normen en waarden, de morele opvattingen en ook de geloofstraditie van hun gesprekspartners al luisterend zo onbevooroordeeld mogelijk te ontsluiten om langs die weg te komen tot een kritisch aansluitend gesprek tussen het leven van de gedetineerde en een hen omgevend centrum van waarden en overtuigingen, de geloofstraditie inclusief. Justitiepastores zijn ten diepste bezig met vormen van geestelijke zorg, die ook onder de termen morele vorming en geestelijke vorming te vatten zijn: het begeleiden om de mens te zijn die men zou kunnen zijn, in relatie tot anderen, geborgen, open voor het gratuite van het leven, levend in vrede met zichzelf, met de ander, met het ultieme, met God.

Veelal beschikken justitiepastores over agogische vaardigheden, professionele manieren van doen, om de reflecties op gang te brengen, gaande te houden en te verdiepen. Daarvoor zijn werkvormen voorhanden, die niet alleen uit luisteren bestaan en een beroep doen op verbale vermogens. Justitiepastores maken ook wel gebruik van fototaal, muziek, symbolen, spelvormen, drama, film, mime, verhalen en zo meer om bij gedetineerden die reflecties over het leven te wekken, hetzij in een individueel gesprek, hetzij in groepswork.

Ritueel zorgen

Ten derde hanteren ze een belangrijke werkvorm, namelijk het ritueel. Een ritueel is een opeenvolging van handelingen, die herhaald kunnen worden en die door een verdichte vorm, door formalisering, stileren een symbolische dimensie krijgen, die aan de deelnemer(s) in een specifieke situatie, op een bepaalde plek (ruimte) en veelal op een specifiek ogenblik (tijd) de gelegenheid geeft om uitdrukking (expressie) te geven aan hun levensomstandigheden, aan zichzelf, aan hun idealen en verwachtingen. De kerkdienst in de gevangenis als dient als een ontmoetingsgebeuren van een gemeenschap van mensen van buiten en binnen de gevangenis met elkaar en met God en biedt mogelijkheden om biddend en zingend, luisterend en reflecterend, in de symbolen van licht, eucharistische maaltijd, of zegen expressie te geven en zichzelf bevestigd te weten door Gods liefde en zich geroepen te weten tot leven naar de beloften en geboden van God. Al deze activiteiten koppelen in een heden van gesprek of kerkdienst terug naar het werkzame verleden van de traditie met het oog op de toekomst. Justitiepastores beschikken over een ritueel-liturgische competentie.

Theorie achter en in de praktijken

Wie als praktisch theoloog een of meer van deze praktijken onderzoekt, moet er vanuit gaan dat deze praktijken, waaraan mensen participeren die op zoek zijn naar het sacrale, bestaan uit handelingen, legitimaties, en te overdenken inhoud.

Een praktijk is altijd ‘theory laden’, dat wil zeggen dat een praktijk vol impliciete betekenissen is en dat er in en er achter een praktijk theorieën schuil gaan. Meestal zijn mensen zo ingebed in gewoonten en praktijken, nemen ze deze zo voor lief en beschouwen ze deze soms zo als natuurlijk en vanzelfsprekend dat ze eigenlijk te zelden de tijd nemen om op de theorie achter en in de praktijk te reflecteren². Zo gaat in het alledaagse gedrag van justitiepastores in de gevangenis een veelal theoretisch geladen kijk op de mens schuil³. Justitiepastores hanteren in hun handelen in praktijken van aandachtige aanwezigheid, van reflexieve werkvormen en van rituele handelingen altijd theologische theorie, die veelal fragmentarisch is, die niet altijd expliciet naar buitenkomt en ook niet per se consistent en coherent is. Ik probeer aan deze theologische lading van hun zijn en functioneren in de gevangenis te raken door me te richten op het denken in contrasten dat impliciet in hun gedachtegoed meespeelt en aandacht verdient. Zeker wanneer justitiepastoraat de betrekking tot God en het geloof van gedetineerden wil dienen.

2. Wat doet geloof in de gevangenis?

De vraag ‘wat doet geloof in de gevangenis?’ is meerduidelig. Wat moet door geloofsvertrouwen gedreven justitiepastoraat eigenlijk in een omgeving waarin de rechtsstaat de rechtsgang voltooit, omdat er slachtoffers zijn gemaakt en omdat de orde van het samenleven is aangetast? Wat doet geloof in de mens als beeld van God ongeacht haar of zijn toestand daar in die wereld van isolement, straf en eventueel van herstel? De jurisprudentie op losse schroeven zetten? Evangeliseren? De ernst van de situatie verbloemen? De humaniteit bewaken? De gedetineerde in een heilvol perspectief zien en als het even kan bewust helpen om uit de penarie te komen? Het *Handboek* wijst er op dat gevangenen recht hebben op de beoefening van hun godsdienst, dus op gebed, dank, riten, aandacht, pastorale zorg en diaconale hulp. Justitiepastores geven de drie dimensies kleur: aandachtige aanwezigheid, reflecties in een situatie van overleven voor gedetineerden waarin een vrije reflectie eigenlijk niet vanzelf spreekt en bemoeilijkt is, en rituelen, zoals de kerkdienst. Dat alles rechtvaardigt justitiepastoraat⁴.

² Don. S. Browning, *A Fundamental Practical Theology. Descriptive and Strategic Proposals*, Minneapolis, 1991, 6.

³ Vossen constateert verschillende mensbeelden van gedetineerden bij justitiepastores, waarmee de verschillende behoeften en vragen van gevangenen worden gezien en waarop het handelen wordt afgestemd: gewetenloze schurk, existentieel gedesoriënteerde, materialist, zoeker van zin, pechvogel, falende mens, triest product van een rot maatschappij, gevallen hoogmoed (H.J.M.Vossen, ‘Justitiepastoraat: geestelijke verzorging op het kruispunt van aanbod en vraag’, in: *Praktische Theologie* 20 (1993), 28-42).

⁴ Eerbeek, Jan & Van Iersel, Fred, ‘Positie en werkwijze van het justitiepastoraat in de

Naast deze op godsdienstbeoefening gericht legitimatie geeft het *Handboek* funderingen die algemeen wijsgerig gezien geloof en hoop als voor ieder inzichtelijk uitvloeisel zien van de vragen van ieder mens - gelovig of niet - naar de praktijk van het goede leven (wat moet ik doen?) en naar de hoop (wat mag ik hopen?)⁵.

De vraag ‘ wat doet het geloof in de gevangenis?’ roept behalve bevreesing en legitimatie ook de vraag op wie dat werkzame geloof in het gevang eigenlijk representeert en present stelt. De gevangene, een pastor, een bewaker, een manager, een vrijwilliger? Onderzoek de invloed van geloof op het doen en laten van de mensen die werken en zitten in de gevangenis maar eens. Bij wie moet je beginnen? Praktisch theologisch onderzoek naar wat geloof doet in de gevangenis zou zich eigenlijk moeten richten op de interacties tussen mensen, bijvoorbeeld tussen een pastor en een gedetineerde, of tussen een vrijwilliger en een gedetineerde. Een andere mogelijkheid is dat er toegespitst en fundamenteel gekeken wordt naar de onderliggende intenties en potenties van geloven in de context van de gevangenis. Wat brengen deze intenties als beamen van het leven en deze potenties tot verandering van het eigen levensproject teweeg, met name in de contrastrijke interactie tussen bijvoorbeeld de van de vrijheid in God verhalende pastor en de in onvrijheid verkerende gevangene?

Dit zijn praktisch-theologische vragen. Een praktisch theoloog wil waarnemen, liefst empirisch, wat er aan de hand is op het punt van het geleefde geloof in een specifieke situatie. Wil ook een verklaring hebben waarom het is zoals het is. Is uit op interpretatie van de waarnemingen. Wil voorts weten of het wel goed is, zoals het is en er aan toegaat en dus oordelen op grond van een normatieve, ook theologische theorie. Tenslotte dringt de vraag zich aan de praktisch theoloog op of het ook anders kan. De beantwoording van die vraag vraagt om beantwoording op grond van een beeld van een betere praktijk met verantwoorde praktijkvoorstellen: werkvormen, oefeningen, trainingen, strategieën en zo meer. Justitiepastores zijn in feite ook praktische theologen die in hun werk met deze vier vragen in de weer zijn⁶.

inrichtingen’, in: Van Iersel, A.H.M. en Eerbeek. J.D.W. (redactie), *Handboek justitiepastaat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastaat*, Budel 2009, 101-113. (=Handboek)

⁵ Boeschoten, Ton & Van Iersel, Fred, ‘De legitimatie van justitiepastaat als geestelijke verzorging in inrichtingen van Justitie’, in: *Handboek*, 488-537.

⁶ Osmer brengt de parallel in praktisch-theologische vraagstelling en reflexieve arbeid tussen pastor en wetenschapper naar voren. (Richard R. Osmer, *Practical Theology. An Introduction*, Grand Rapids 2008) In de moderne praktische theologie wordt theologie niet beperkt tot de academische theologie, maar wordt gewezen op de verhouding en

3. Contrast en spreken over en tot God

In alle lagen van het praktisch theologisch bedrijf dat praktijken beziet en beoordeelt en ook voorstellen voor verbetering doet, heeft een aanvankelijke theologische oriëntatie betekenis, die een onderzoeker zich bewust maakt als hij of zij aan een onderzoeksvraag begint en zich beraadt op de eigen beginsituatie. Het is beter dat een onderzoeker die theologische rationale vooraf meteen op tafel legt, dan dat deze min of meer onbewust in onderzoek meespeelt. In dit artikel is dat oordeel vooraf een vermoeden dat taal over liefde, de geestelijke zorg in het spanningsveld van gerechtigheid en barmhartigheid of herstel altijd ook het tegenovergestelde impliceert, namelijk het contrast van liefdeloosheid, van falen van zorg en van het herstel niet aankunnen. En dat het er in het werk van de justitiepastor op aankomt dat contrast en de reflectie daarop te articuleren⁷. Deze keerzijde van de op waardigheid en menslievendheid gerichte handelingsintenties van pastores, vrijwilligers en anderen in de gevangenis verdienen aandacht. Niet uit machteloosheid of somberheid over veranderingen, maar uit realisme. Sterker nog, door de bittere realiteit van gevangenschap, het natuurlijke en morele kwaad en de tragiek van het leven in de reflectie krachtig te articuleren, zou de liefde wel eens aan contouren kunnen winnen. Justitiepastores zijn immers in hun diepste vezels doordrongen van het contrast en van de tragiek van het gevangenisbestaan, waarop mooie intenties van een competentieprofiel of van het geloof in de liefde meer dan eens vastlopen.

wisselwerking tussen (1) wetenschappelijke theologie, (2) de theologie van professionals en (3) de theologische reflecties van leken vanuit het uitgangspunt dat godsdienst 'a learned and a learning thing' is en dat theologie altijd contextueel is, opkomend in en verbonden met een specifieke levenservaring. (Jeff Astley, *Ordinary Theology. Looking, Listening and Learning in Theology*. Aldershot; Ashgate, 2002, 17) De betrekking tot het sacrale, tot het eeuwige, tot God, tot het geloof is dynamisch en wederkerig, niet een vastgelegde zaak. Van belang is de manier waarop het geloof wordt verworven. Het is niet zozeer de waarheid voorgoed vastgelegd hebben, maar lerenderwijs een weg vinden en gaan in ultieme waarheden.

⁷ De term contrastervaring komt voor onder andere in de theologie van Schillebeeckx, die deze term gebruikt in een ethische beschouwing. Hij oefent kritiek op de fundering van ethiek in de natuurwet, een orde, waarbij een gebod eigenlijk een oproep is niet tegen deze orde in te gaan. Het concrete uitgangspunt van het ethos is volgens Schillebeeckx echter niet zo zeer dat de orde niet mag worden verstoord, maar de verontwaardiging over de gekrenkte mens, over de wanorde, in het eigen hart, in de samenleving en in de instituties. 'De feitelijke bedreiging en aantasting van het gewenst maar positief nooit definieerbare *humanum* – het menswaardige – leidt tot verontwaardiging en is daarom een concreet ethische uitnodiging en een ethische imperatief, ingebed derhalve in zeer gesitueerde, negatieve contrastervaringen van menselijk onheil en ongeluk, hier en nu'. (E. Schillebeeckx, *Mensen als verhaal van God*, Baarn 1989, 48).

Werken met contrast is een effectieve manier van doen om reflectie te bewerkstelligen. In een training met justitiepastores over Bijbeldidactiek keken we naar een foto van drie kinderen die met één zelfgemaakte hoepel speelden. Herinneringen kwamen bij de pastores boven en werden uitgewisseld. We kregen het over de vraag of je met gedetineerden op zoek kon gaan naar goede en mooie herinneringen, ook als er sprake zou zijn van een beschadigde jeugd. Een van de pastores merkte op dat ze in de vreemdelingendetentie waarin zij werkte deze werkvorm niet zou benutten. Het zou de situatie van de gedetineerden alleen maar verdrietiger maken en problematischer. Er ontspoon zich een gesprek over de vraag hoe mooie herinneringen en geloof zouden kunnen fungeren in een situatie met voor de betrokken gevangenen uitzichtloze begrenzingsen.

Op deze manier, bij wijze van voorbeeld, gaat het over het naast elkaar laten bestaan van contrasten, over theologisch gezegd een spanningsveld tussen heil en onheil, een spanningsveld waarin overigens alle mensen zich meer of minder intens bevinden. Zeker in de gevangenis lijken contrasten voor pastor en gedetineerde onontkoombaar prangend. Dialectisch, dialogisch en zoekend denken en handelen is daar van belang om vergeving als contrast van wraak te zien, of berouw als contrast van onaangedaanheid, of liefde als contrast van haat. Er zijn vele contrasten denkbaar om het menswaardige te benaderen of in herstellpastoraat bij de diepste bedoeling van het eigen bestaan te komen.

Dat welhaast dualistisch pastoraal handelen met behulp van contrasten heeft er theologisch mee te maken dat God zeggen, spreken over en tot God ook altijd een contrast impliceert met wie of wat God niet is, met niet-God. God zeggen is een roep om hulp. God lijkt een woord voor dat wat ons ontbreekt, voor een gemis in ons bestaan, voor gevoelde afwezigheid van liefde, voor de beleefde onmogelijkheid het leven in handen te nemen. God zeggen is ook dank uiten voor een fragmentarisch teken van vervuld en gelukt leven in de gebrokenheid⁸.

4. Verhelderen, verbeelden en herinneren

Contrasten komen ter sprake, echter niet in het algemeen. Het is verhelderend om te analyseren van welke capaciteiten mensen vanaf de geboorte gebruik maken om de werkelijkheid waar te nemen en na te gaan of en hoe met behulp van verschillende capaciteiten contrasten worden gearticuleerd. Justitiepastores

⁸ Vergelijk bijvoorbeeld de volgende uitspraak van Ernst Lange: 'Gott ist ein gefährliches Wort...Gott ist zunächst ein Wort für das, was uns fehlt... Gott, das ist ein Hilferuf...' (Lange, Ernst, *Dem Leben trauen – Andachten und Predigten*. Bearb. u. Hg. V. Martin Bröking-Bortfeldt, Rothenburg/Tauber 2002, 2^e Auflage, 368ff.); vgl. Evert Jonker, Waar de naam van God zinloos wordt, heeft God mensen nodig, in: Van der Kooi, Akke, Küster, Volker, Reeling Brouwer, Rinse (red.), *Ontmoetingen. Tijdgenoten en getuigen. Studies aangeboden aan Gerrit Neven*, Kampen 2009, 237-255.

kunnen bedacht zijn op de vermogens en hun gesprekspartners motiveren deze capaciteiten te activeren om in te zien waar ze staan en niet (meer) staan, waar ze zich mentaal bevinden en waar ze niet meer mentaal vanuit willen gaan.

Mensen maken gebruik van de *verbeelding* en vormen als het ware plaatjes in hun binnenste, voorstellingen, inprentingen van het vertrouwde: het gezicht van de moeder en de vader, de kamer, een speeltje.

Vervolgens is daar de *taal*. De taalontwikkeling gaat van start doordat ouders meteen beginnen te praten tegen de baby, alsof ze er vanuit gaan dat de ander zal gaan praten en al begrijpt wat de ouderen zeggen. Als ouders niet praten alsof het de gewoonste zaak van de wereld is voor de nieuweling, wordt leren spreken en het gebruik maken van taal moeilijk. Juist taal kan benoemen, verhelder en het afwezige aanwezig doen zijn. Het woordje ‘moeder’ kan de echte moeder niet vervangen, maar wel in gedachten evoceren.

Ook de *herinnering* is een belangrijke factor in de menselijke geest om met de werkelijkheid om te gaan. De term herinneren staat niet alleen voor een capaciteit, een formeel vermogen, maar ook voor een grote hoeveelheid ervaringen, een inhoud. De herhaling maakt dat mensen zich thuis beginnen te voelen gedurende hun verblijf in de wereld, waar ze niet om hebben gevraagd. Daarom moeten anderen door hun aanspraak en vertrouwenwekkend optreden (hun ouders om te beginnen) de jongste mensjes voorleven dat het leven zin heeft en dat omgeven zijn door liefde van ouderen levensnoodzakelijk lijkt. Herinnering, onder meer daaraan, is een belangrijke capaciteit om te leven en te overleven. Zoals ook het tegendeel geldt dat herinnering aan geweld in de vroege jeugd, verwaarlozing beschadigend kan werken en eerder wantrouwen scheidt dan vertrouwen. Een mens put dagelijks uit haar of zijn voorraadschuur met herinnerde gezichten, situaties en levenservaringen.

Tenslotte helpt het oordeelsvermogen om door te *evalueren* de situatie te kunnen beoordelen en in te schatten bij het leven en overleven. In de verschillende werkvormen, die hen ter beschikking staan, kunnen pastores deze vermogens van taal (benoemen en verhelder), verbeelding en herinnering inschakelen om mensen van contrastervaringen om wille van de humaniteit bewust te maken.

4.1. Verhelderen

De theoloog Karl Barth ging tussen 1954 en 1964 niet alleen op gezette tijden voor in de gevangenis van Bazel en bediende dan veelal ook het avondmaal, hij bezocht de gevangenen ook. Eenmaal schrijft hij aan zijn zoon: ‘vanmorgen luisterde ik uitvoerig naar drie moordenaars, twee oplichters en naar een persoon die vastzat wegens een zedenmisdrijf. Ik strooide er geen aanmerkingen doorheen en ik heb elk van hen een dikke sigaar overhandigd...Ben ik eigenlijk

toch zo iets als een optimist of juist een wandelende representatie van de dwaalleer der alverzoening, wanneer ik nu toch geen van deze mannen eenvoudig hoofdschuddend en bedroefd kon verlaten? Veeleer meende ik bij ieder iets gezien te hebben dat mijzelf moed en vreugde gaf”⁹. In een situatie van gebrokenheid, uitsluiting, en dagelijkse begrenzingsen, scheidt Barth een alternatief contrast en luistert hij als pastor naar mensen. Hij uit geen moreel oordeel, doet de strafuitspraak niet over, pept de ander ook niet in wat hij op zijn kerfstok heeft. Hij ontwaart de misdaad en ziet in de mensen toch ook meer dan een misdaad. Hij lijkt de mens in de mens te zien. Hij offreert aandacht en rokerij. En ontvangt in wederkerigheid moed en vreugde, terwijl hij zich bewust is van het contrast met moedeloosheid en vreugdeloze neerslachtigheid. Op zijn 70^e verjaardag, Hemelvaartsdag 1956, preekt hij op het feest van Hemelvaart in de gevangenis over Psalm 34:6 ”Wie naar hem opzien, stralen van vreugde, schaamte zal hun gezicht niet kleuren”. Een krachtig evangelie van Gods toewending, dat de hoorders even de mogelijkheid biedt uit het vaatje van de gratis vreugde te tappen en een spanning en contrast te voelen met de vreugdeloosheid of moedeloosheid die niet zelden hun deel is. Dat is geen illusie die over de destructieve contrasten heen praat of zingt, het is het representeren en presenteren van een alternatieve wereld vol hoop, waarvan alvast in de verwarrende wereld van de gevangenis, voor de time-out van een pastorale ontmoeting of van de kerkdienst, een glimp in hope ervaren kan worden.

Over herstel gaat het in de presentie van deze pastor niet? Als ik de omschrijving van het *Handboek justitiepastoraat* volg, dan zien de auteurs herstel niet meteen als re-integratiebegeleiding voor na de detentie, waarvoor allerlei vormen en interdisciplinaire sessies worden georganiseerd, maar allereerst als een hernieuwd bewust worden van de waardigheid, die God aan elk mens toekent¹⁰. Zo wordt als een eerste specifieke doelstelling van protestants justitiepastoraat gezegd dat dit pastoraat nastreeft dat gedetineerden gaan beseffen dat zij naar Gods beeld en gelijkenis zijn geschapen en dat zij door God bemind worden en naastenliefde mogen ontvangen en mogen schenken¹¹.

Opmerkelijk, in deze formulering van een ambtelijk competentieprofiel wordt geloofstaal gesproken. Een voorwaarde voor herstel is dat God een mens aanvaardt zoals zij of hij is, maar niet wil laten zoals Hij ze aantreft. Echter zonder het contrast uit te leggen en expliciet te verwijzen naar gedetineerden die

⁹ In een brief aan Christoph Barth van 26 februari 1963. Zie ook Eberhard Busch, *Karl Barth's Lebenslauf. Nach seinen Briefen und autobiographischen Texten*. München 1975, 429f.

¹⁰ Eerbeek & van Iersel, in *Handboek*, 182: ‘De term ‘herstel’ verwijst vooral naar de oorspronkelijke, geschonken menselijke waardigheid. Het gaat dus om herstel van waardig leven. Van leven naar de eerste bedoeling. Die van de Schepper’.

¹¹ Bijlage B: Protestants competentieprofiel, *Handboek*, 545-565, 551.

zich onwaardig voelen of in sommige gevallen een hekel aan zichzelf hebben of hun kwetsbare kant verbergen achter bravoure of misschien qua persoonlijkheidstoornis kunnen gedetineerden nauwelijks hun waardigheid hervinden of herstellen. Als niet het contrast expliciet wordt gemaakt, kan deze ambtelijke competentie van de pastor het gevaar lopen te lievig te worden, te mooi om waar te zijn in een situatie van detentie. In de tragiek van het gevangenisleven kunnen de al te goede intenties van een competentieprofiel of van het geloof in de liefde vastlopen. Dan is de praktijk altijd weerbarstiger dan beleidsstukken en beleidsvoornemens uitspreken. Daarom maak de contrasten expliciet. Verhelder.

4.2. Verbeelden

Aan de horizon van het praktische, alledaagse handelen doemt soms de hoop op, de 'deugd' die zich het mogelijke voorstelt en verbeeldt. In het donker kan men zich een zonnige dag voorstellen en er op hopen. In de verwerking van een zware jeugd kan men zich voorstellen hoe mooi en vrij het spelen met kinderen vroeger ook kon zijn. In een soms aan zelfontkenning grenzend zelfbesef kan de stem van God worden gehoord, die ultieme acceptatie aanbiedt. Hoop is een contrastervaring.

Nieuw zijn

Mensen, dus ook gevangenen, hebben vragen bij de contradicties en vervreemdingen, inherent aan hun leven. Gods nieuwe zijn in Jezus Christus benoemt en weerstaat het mogelijke niet-zijn, de vrees van mensen om nergens te zijn, verscheurd als ze kunnen zijn door angst en schuld om door niets en niemand meer gezien, gekend en bemind te zijn. In de expressies van de hoop ervaren mensen voor een moment een participatie aan een transcendente eenheid van bestaan, een anticipatie van een gehoopte nieuwe wereld, een beleving van heilheid¹². Juist dat nieuwe zijn schept ruimte om het negatieve onder ogen te zien, of dat nu daden zijn waaraan iemand zich schuldig maakte of de verwaarlozing in de opvoeding of de psychische stoornis, die een vrij samenleven met anderen altijd maar weer bemoeilijkt. Het verbeelden van de strijd tussen goede en kwade krachten, van de contrasten, die op iemand inwerken richt zich uiteindelijk op het aanvaarden van het eigen bestaan, op hoop op een betere gerechtigheid, op het verlangen om te leren leven met de kwalijke kanten van de opvoeding, op authentieke communicatie, en op een uitweg.

Verbeelding biedt empowerment tot transformatie. Herstelpastoraat lijkt vooral te mikken op de mentaliteit van mensen en op handelingsintenties.

¹² Tillich omschrijft geloof als 'The Spiritual Presence's invasion of the conflicts and ambiguities of man's life under the dimension of the spirit' (P.Tillich, *Systematic Theology*. Combined Volume, Digswell Place 1968, III, 139).

Enerzijds maakt het keer op keer de waardigheid van de gedetineerde duidelijk, anderzijds wekt het bij gedetineerden intenties de belofte van Gods aanvaarding te ‘omhelzen, het gebod God lief te hebben en de naaste als zichzelf met heel het hart, heel de ziel, heel het verstand en heel de kracht op te volgen (Marcus 12:30) en het ernstige voornemen te hebben het gedrag te veranderen. Maar intenties uitspreken, is nog geen daadwerkelijke gedragsverandering. We kunnen wel de intentie hebben oud papier in te zamelen en weg te brengen, maar dat is nog geen garantie dat we het ook doen, ook als het hard regent. Of deze geïntendeerde geloofseffecten programmatisch en didactisch in regie kunnen worden genomen en altijd zullen leiden tot een vermindering van de recidive, blijft open. In elke geval kunnen er door justitiepastaat meer interdisciplinair en programmatisch doordachte begeleidingsactiviteiten worden opgezet, al is nuchterheid in het huidige klimaat van bezuiniging geboden.

Het kan zijn dat de presentie van de Geest van het nieuwe zijn in bijvoorbeeld de werkvormen van het herstellpastaat enkel werkt op het moment van de aandacht en dat de justitiepastaor in de volgende ontmoeting helemaal opnieuw moet beginnen met het bevestigen van de waardigheid - zonder de hoop te laten varen. Ik ontken met dit accent op contrast niet het grote belang van herstellpastaat of Exodus, ik relativeer door de articulatie van de contrasten een al te lichtvaardig optimisme en activisme. Soms kan het pastaat mensen alleen even binnen de grenzen en beperkingen van hun leven helpen beseffen dat ze er mogen zijn in de ogen van God, maar blijkt de opgave het leven anders te gaan inrichten vanwege allerlei innerlijke en uiterlijke barrières toch onhaalbaar, alle aanmoedigingen ten spijt.¹³

4.3. Herinneren

Het valt op dat Dietrich Bonhoeffer zich in zijn gevangenisbrieven al heel snel uitlaat over zijn beleving van de gevangenis. Uit een notitie van 8 mei 1943 blijkt dat hij in de ervaring van scheiding van veel wat zin geeft, van familie, verloofde, werk, God, reflecteert op tijd en tijdgevoel en dat hij spreekt over het belang van de gedachtenis¹⁴.

basiscapaciteit

Herinneren is een basiscapaciteit van mensen. Herinnering brengt inhoudelijke kennis en inzicht in, verhalen en ervaringen. Herinnering is van belang om kansen te herkennen of gevaren in te schatten, zichzelf te troosten of nieuwe

¹³ Karl Barth begrijpt dat je ook een gebod moet uitspreken in de gevangenis. Dat formuleert hij niet als een bevel, maar als een uitnodiging. Het gebod van God luidt volgens hem: ‘je mag je door mij laten liefhebben’. Dat gebod kunnen opvolgen door receptief te zijn, is al een verandering, maar of die opvolging een nieuw leven in de samenleving genereert, blijft de vraag.

¹⁴ Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*. Neuausgabe., München 1997, 45.

teksten of situaties te begrijpen. De filosoof Ricoeur spreekt uitvoerig over herinnering en laat zien hoe breekbaarheid en gebrokenheid daarin een rol hebben. Mensen (niet alleen gedetineerden) hebben in het verleden hun identiteit gevormd, ook via uitsluiting en agressie tegenover medemensen. Het is goed om te beseffen dat de breekbaarheid van mensen angst en paniek kan oproepen, een zelfde angst die ook de motor kan zijn om zich te voelen alsof men nergens is en tot niets herleid. Ten overstaan van Gods menslievendheid kan de mens de ambivalenties uiten van schuldig zijn en onschuldig zijn, van aansprakelijk zijn en lijden aan het leven, van nergens zijn en iemand zijn, van geknecht zijn en bevrijd zijn, tegelijkertijd.

Psalmen verwerken contrasten

Psalmen geven aan geloof en ongeloof, aan vertwijfeling en zekerheid, aan klacht en lof expressie. Psalmen geven taal aan fundamentele menselijke ervaringen. Ze zijn gegoten in religieuze taal en hebben de modus van het gebed, omdat ze zich meestal tot God richten en ze geven dichterlijke taal om de emoties, de schreeuw, het contrast te articuleren¹⁵. Gedetineerden mogen uitgenodigd worden de spanning uit te houden tussen de klacht over God die zich verbergt, dat is over de vraag hoe lang afwezigheid van pure goedheid voor hen nog zal duren, terwijl ‘de ziel door zorgen wordt gekweld’ (Psalm 13:3) aan de ene kant en de uitspraak ‘ik vertrouw op uw liefde’ (Psalm 13:6) aan de andere kant.

De diepte van het kwaad

In zijn grote studie over geschiedenis, herinnering en vergeten onderstreept Ricoeur dat herinneren verzet is tegen het vergeten zowel van het aangedane leed als van het leed anderen aangedaan¹⁶. In die herinnering komen tegelijk ook de beloften en de hoop boven. In de herinneringsverhalen die gedetineerden vertellen, komt het er op aan dat de pastor zowel het contingente gebeuren zelf gewaar wordt als ook de betekenis die de gedetineerden geven aan dat contingente gebeuren. Aangrijpend is het om te lezen dat Ricoeur de horror van de grote geschiedenis en van de kleine levensverhalen articuleert, een horror waaraan alle mensen participeren, gedetineerd of niet. Kwaad is in veel gevallen

¹⁵ Ricoeur schrijft naar aanleiding van een exegese van Psalm 22 over de klacht (“Mijn God, mijn God, waarom hebt gij mij verlaten”); Paul Ricoeur, *La plainte comme prière*, in: André LaCocque/Paul Ricoeur, *Penser la Bible*, Paris: Seuil 1998, 279-305. Ricoeur heeft in de tweede wereldoorlog vijf jaar in krijgsgevangenschap in Duitsland gezeten. Zie voor de thematiek van het kwaad en het gebruik van de klacht van de Psalmen ook: John Swinton, *Raging with Compassion. Pastoral responses to the Problem of Evil*, Grand Rapids/Cambridge UK 2007, met name hoofdstuk 5: ‘Why Me, Lord...Why Me? The Practice of Lament as Resistance and Deliverance’ (90-130).

¹⁶ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, Chicago&London 2004.

afschuwelijk en onvergelijkelijk. Hij spreekt met het oog op het lot van volken aan het eind van de twintigste eeuw van een *tremendum horrendum* over horror en hij plaatst die afschuw naast een *tremendum fascinosum*, een emotievolle eerbied voor het heilige, dat het onvergelijkelijk puur goede omvat en weet te voorschijn te brengen¹⁷. In Ricoeurs ogen ontspringt de roep tot de heilige God juist aan en in het besef van onheil. Misschien zijn we wel te snel met een articuleren van en hopen op het puur goede. Moet er niet juist van afschuw sprake zijn, van verscheurdheid, van verwonding, van berouw wil roepen tot God zinnig zijn? Ik bedoel niet dat de pastor die afschuw van een moreel oordeel moet voorzien (geen aanmerkingen en oordelen, aldus de pastor Barth). Wanneer gedetineerden aan de justitiepastor hun verhaal vertellen of in aanwezigheid en op uitnodiging van de justitiepastor aan elkaar, klinkt niet zelden de eigen afschuw van de gedetineerden door en het verdriet om de breuken en barsten in hun leven. Ik bedoel ook dat alle mensen verstrikt zijn in de diepte van kwaad, moreel hoogstaande mensen even goed als gedetineerden.

Dat uitspreken of bedenken *coram deo* van de pijn aangedaan aan anderen of door anderen aangedaan is beter dan dat de samenleving gedetineerden niet alleen bestraft, maar ook nog in een psychologisch reinigingsmechanisme tot zondebokken maakt van het kwaad waaraan allen in zoiets als collectieve schuld participeren. Met deze kanttekening wordt de rechtsgang als een weg om tot analyse van de feiten, boete, straf, vergelding en herstel te komen in het justitiepastoraat niet overgedaan of ontkend. Justitiepastores met hun barmhartige en warmhartige present stellen van de waardigheid van de ander als beeld van God hebben hun positie in de gevangenis, terwijl het recht al zijn loop krijgt en vertegenwoordigen in die realiteit van gerechtigheid de liefde van God, die niet afhangt van wat mensen op hun geweten hebben. Ze hopen wellicht dat de diepte van het kwaad leidt tot inzicht in de eigen fout, tot het afleggen van het masker en tot een omgaan met schuld¹⁸. Tegelijk kan het doordenken op die

¹⁷ Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, Vol 3, Chicago and London 1988, 187. Ricoeur formuleert een contrast: 'Horror is the negative form of admiration. As loathing is of veneration. Horror attaches to events that must never be forgotten'.

¹⁸ Ricoeur, *Memory*, 457-470. In zekere zin staat een justitiepastor altijd in het spanningsveld van gerechtigheid en barmhartigheid. De Wit citeert twee uitspraken van Thomas van Aquino, die deze spanning goed aangeven: *misericordia sine iustitia dissolutio est* ('barmhartigheid zonder gerechtigheid is de moeder der ontbinding') en *iustitia sine misericordia crudelitas est* ('rechtvaardigheid zonder barmhartigheid is een vorm van wreedheid'). (Theo de Wit, 'De gewonde gemeenschap. Over barmhartigheid en gevangenschap', in *Handboek*, 55-87, 46,52. Erbarmen verlicht enige nood, heeft herstel van de waardigheid, de eer van de ander in het vizier, maar is uiteindelijk gratis, een geschenk gericht op heel het hart, heel de ziel, heel het verstand, heel de kracht. Barmhartigheid in de gevangenis is gericht op integriteit voor Gods aangezicht, zonder daarmee de pretentie te hebben de tragedie van leven op te heffen, de begrenzingen in de persoonlijkheidsstructuur ongedaan te maken, of de manipulaties van gevangenen

eigen participatie aan kwaad ook leiden tot het besef dat er onvergeeflijk kwaad bestaat, of je nu pastor bent of gedetineerde. Erkennen van kwaad doet ook het besef wakker worden dat met het kwaad dat mensen aantast niet alles is gezegd. Mensen en dus ook delinquenten zijn kennelijk meer dan hun wandaad¹⁹. In dat licht is schuld in te zien en te erkennen.

Ricoeur spreekt in een interview over schuldgevoel en schuldig zijn²⁰. Dat kan ziekelijk worden, vooral als het in eenzaamheid geleden wordt en eindigt in zelfhaat en zelfdestructie. Een gezond schuldgevoel wakkert de verantwoordelijkheid juist aan. Maar als je dat niet geleerd hebt in je jeugd en je je niet schuldig voelt, zoals dat bij gedetineerden niet zelden het geval is, dan onderkent Ricoeur dit gegeven, dit onvermogen als een gevaar voor gedetineerden als een mogelijk nieuwe vorm van marginalisering van de gedetineerden, namelijk dat deze mensen niet in staat zijn tot hopen op grond van een gezond schuldgevoel²¹. Hier wordt diep gepeild.

De hoogte van vergeving

Naast de diepte van het kwaad vermeldt Ricoeur de hoogte van de vergeving. Er is pardon²². Er klinkt een stem. Uit de hoogte, onherleidbaar en onmiskenbaar. Maar dat is geen discursieve bewering, die ook zo maar tot strategisch beleid gemaakt kan worden. Ricoeur is juist heel zuinig op de werkelijkheid van vergeving. Genade is wel overvloediger dan de zonde (Rom 5:15, om een lievelingstekst van hem over het surplus van het geloof te noemen), maar beslist niet goedkoop. Juist die stem van vergeving zoekt vreemd genoeg het onvergeeflijke op. Niet dat die stem aanleiding geeft om snel 'sorry' en 'vergeef me' te zeggen en daaraan als dader rechten te ontnemen bij het slachtoffer, nee vergeving heeft een eigen dynamiek, waarvan niemand weet of het horen van de stem uit de hoogte ook werkelijk tot een diep besef van wat iemand heegt

voorgoed uit de wereld te helpen.

¹⁹ Vgl. de titel van het boek van Eerbeek: Jan Eerbeek, *Een misdadiger is meer dan zijn delict*, Amsterdam 2009.

²⁰ P.Ricoeur, 'Le sentiment de culpabilité: sagesse ou névrose?', in: M. De Solenne (red), *Innocente culpabilité*, Parijs 1998, 9-29.

²¹ Zie ook: Mechteld M. Jansen, *Talen naar God. Wegwijzers bij Paul Ricoeur*. Gorinchem 2002, 128.

²² 'A discourse of praise and celebration. *Il y a, es gibt*, there is..forgiveness....the form of the universal designating *illéité*. For the hymn has no need to say who forgives and to whom forgiveness is directed. There is forgiveness as there is joy, as there is wisdom, extravagance, love. Love, precisely. Forgiveness belongs to the same family". Ricoeur, *Memory*, 467. Ricoeur speelt ook met de termen *give* en *forgiveness*, *pardon* en *don*, geven en vergeven.

aangericht of tot een gesprek tussen slachtoffer en dader leidt of zou moeten leiden en tot verzoening. Soms is er zoveel kapot, dat alleen God vergeven kan.

De stem van vergeving stuit op het onvergeeflijke, maar loopt er niet op stuk. Dit geluid hoort volgens Ricoeur tot het genre van het lied, is performatief. Het vertoont familiegelijkenis met de liefde, de dank of de bestaansvreugde. Paulus zingt in het loflied van de liefde dat liefde alles vergeeft (1 Cor 13:7). Door van 'alles' te spreken, opent het lied een onbegrensd perspectief van mogelijkheden en vormen om het gedane of aangedane kwaad, waaraan de mensheid lijdt, te articuleren en om wegen tot herstel in te slaan. In justitiepastoraat als vertolker van het lied van vergeving wordt op zijn minst gewag gemaakt van de mogelijkheid dat alles dus ook het onvergeeflijke wordt vergeven, onvoorwaardelijk, terwijl tegen kwaad soms helemaal geen kruid gewassen is en het in geen enkele verhouding staat ten opzichte van de rechtsgang en herstel, zoals dat bleek na de holocaust. Dat zoiets tegelijkertijd kan: de diepte van het kwaad peilen en het lied van de liefde die alles vergeeft bezingen is op zich zelf al een wonder. Hopelijk kan dat besef inspireren tot herstel en tot begeleide werkvormen die de route naar herstel begeleiden, met als doel om allerlei problemen, waaraan geweld is voorafgegaan op te lossen. Niettemin kan de geest van vergeving helpen de persoon te blijven zien in degene die schuldig is bevonden in de rechtsgang.

Tot slot

Zou ik onderzoek doen naar facetten van justitiepastoraat, of zou ik onderwijs verzorgen dan zou ik daarbij de theologische rationale van het contrast tussen de diepte van het kwaad en de hoogte van de vergeving een belangrijke rol laten spelen.

Wat het geloof precies doet in de bajes? In de zin van teweegbrengt op cognitief, affectief en handelingsintentioneel gebied? Dat zou ik graag willen onderzoeken en ik zou dan meer te weten willen komen over werkvormen, ook interdisciplinaire, in samenwerking met anderen in de gevangenis die herstel op het oog hebben. En ik zou willen weten of en hoe het contrast tussen heil en onheil echt boven tafel komt, om te beginnen in de concrete ontmoetingen van pastores en gedetineerden. Zou dat niet een noodzakelijke voorwaarde zijn voor een effectief herstelpastoraat?

Evert Jonker is als hoogleraar praktische theologie werkzaam aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU), locatie Kampen en verbonden aan het Centrum voor Justitiepastoraat.